

הרב ישראל דנדרוביץ

מגיד שיעורי תלמוד הירושלמי בקול הדף
ערד

"נוכל לרמוז זאת בהשם חנוכה – חנ"ו כ"ה, היינו הנשים שנאמר להם בלשון 'כה תאמר לבית יעקב' אלו הנשים... ועל כן נקרא המועד הלז בשם חנוכה – חנ"ו כ"ה, וקאי על נשים".

(קרבן ישועה, בילגוריי תרצ"ז. מאמרי כסלו מ"ג אות נו)

04/08/2018

"ואישה חכמה השיבה..."

אוצר החכמה

'אישה חכמה' היא זו שמצאה את הקשר ההלכתי בין מנהג העולם להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת לבין דין שביתת הנשים ממלאכה בימי החנוכה, ואת דבריה הביא רבינו יאיר חיים בכרך בעל ה'חות יאיר' בספרו 'מקור חיים'.

תיאור מרתק על קורות חייה העשירים של אישה חכמנית מופלגת בתורה אשר פיה פתחה בחכמה ועל לשונה היו שגורים חידושים מופלאים שחדשה בעצמה, וכפי הנראה עליה הייתה כוונתו של ה'חות יאיר'.

המעגל נסגר כשנכדה של אותה אישה, הנאון בעל שו"ת 'משיב דברים', כיון אף הוא מדעתו למעין חידושה של זקנתו. אלא שאם היה בידי הנכד את המחזור 'מעגלי צדק' שנדפס בסביבות שנת שכ"א, היה רואה שמעות נפלה בידו בהכנת דברי ה'מגן אברהם' שעליהם התבסס חידושו.

מנהגים שונים בשביתת המלאכה בחנוכה

זאת לפנים בישראל שנהגו נשי ובנות ישראל להימנע מעשיית מלאכה בימי החנוכה. אם כי ישנם חילוקי מנהגים בקהילות ישראל עד כמה ראוי להן לנשים שישבתו ממלאכה, ורבותינו הראשונים כבר חיוו את דעתם על כך, הרי שכולם הסכימו שבזמן הדלקת הנרות ראוי שהנשים לא תעשנה מלאכה, והנרות הללו קודש הן ואין לנשים רשות לעסוק במלאכה בזמן הדלקתן.

במאמר מיוחד שהקדשנו לעניין "עשיית מלאכה בימי החנוכה - בדעת הירושלמי" (קובץ 'פעמי יעקב' כסלו תשס"ז) כבר הרחבנו מעט בחקר ובעיון הסתעפויות מנהג זה, ולא נחזור ונעסוק כאן בזה. דיינו אם נעתיק את אחד המקורות הקדומים ביותר של מנהג זה אשר כבר הזכיר בין דבריו את חילוקי המנהגים בזה.

כך כתב בספר ה'כלבו' (סימן מד, וכן הוא בספר 'אורחות חיים' אות כא): "וכתב ה"ר אשר [מלוניל], שנהגו הנשים שלא לעשות מלאכה משעת הדלקה עד שעת כבייתן. ונראה הטעם: להכיר שאסור להשתמש לאורן; ועוד, שמא יכבה הנר שישתמשו כנגדו ועל כרחם יכשלו להשתמש לאורה.

ולפי זה המנהג טועות הנשים הרבה שאינן עושות מלאכה כל שמונת הימים, והבטלה הרחיקו ז"ל שהיא מביאה לידי שעמום, על כן טוב לבטל להן מנהגן. ויש נשים רבות בטלות יום ראשון ויום שמיני ודי להן בזה כדין תורה בפסח וסוכות".

הרי לנו ששני מנהגים מתוך השלושה זוכים ללגיטימציה והכרה הלכתית מאת רבותינו הפוסקים: רבינו אשר מלוניל מסכים עם המנהג שאין הנשים עושות מלאכה

בזמן שהנרות דולקות; בעל ה'כלבו' מוסיף ומסכים בדיעבד גם עם מנהג הנשים שאין עושים מלאכה בכל היום הראשון והיום השמיני של חנוכה. אולם שניהם אינם מסכימים עם מנהג זה שאין הנשים עושות מלאכה כל ימות החנוכה.

דעתו של ה'כלבו' על מנהג זה היא שלילית ביותר, ולדעתו 'טוב לבטל להן מנהגן' וזאת בהסתמך על מה ששנינו במסכת כתובות (דף נט ב) שהבטלה מביאה לידי זימה ושעמום - שיגעון. הוא קובע בנחרצות כי הנשים שנוהגות בבטלה במשך שמונה ימים רצופים, הרי שהם 'טועות הרבה' וכאמור ראוי לבטל להן מנהגן זה.

האישה שיצאה להגנת הנשים

רעיון מקורי ביותר להצדיק את מנהג הנשים ששבתו ממלאכה בכל ימי החנוכה, הגתה אישה אשר אין אנחנו יודעים האם היא בעצמה נהגה כך ולימדה סנגוריה על עצמה בבחינת 'יבוא בעל השור ויעמוד על שורו', או שמא היה בזה משום לימוד זכות קולקטיבי על אלו הנשים שנהגו כך וּבְבַחֲחִינָת ^{אוצר החכמה} 'כהנא מסייע כהני', ואם למוטב אמרו (שבת לד א) שהנשים מפרכסות זו את זו - לטוב לא כל שכן.

כך כותב רבינו יאיר חיים בכרך בעל שו"ת 'חות יאיר' בספרו 'מקור חיים' (על שו"ע או"ח, מכון ירושלים תשמ"ד. סימן תרע"א ס"א): "בעוד שהנרות דולקות: יש מקומות כל היום, טור, וכן כתב מטה משה [סימן] תתקצד. וב'כל בו' [כתב] שיש להרחיקם מבטלנות כזה, וסגי להם כל זמן שהנרות דולקות. ואשה חכמה השיבה: הרי בבית הכנסת הודלקו לכל הציבור ודולקין כל היום".

מנהגי ישראל בהדלקת נרות בבית הכנסת

כדי להבין את כוונתה של ה'אישה חכמה' עלינו להקדים מעט על אותו מנהג קדמון שהחזיקו בו ישראל משכבר הימים, אשר מלבד מה שמקיימים 'נר איש וביתו' כמצוות זקנים, מוסיפים ומדליקים נרות חנוכה בבית הכנסת. כמה טעמים נאמרו במנהג זה אשר כבר הוזכר בבית מדרשם של רבותינו הגאונים שהשיבו לשואלים בפרטי מנהג זה (ראה 'תשובות הגאונים' מהדורת אופק סימן קעז), והלא היא בספרתם ולא עת האסף.

עד כדי כך היה מנהג זה רווח בישראל, עד שמצאנו לאחד מחכמי הדור הקודם בספרו 'נר תמיד' (גינזבורג, וורשא תרמ"ז. ח"ב מגילת חנוכה סימן ה) אשר חידש שמנהג זה להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת כבר נתקן על ידי החשמונאים עצמם, ומה שלא הוזכר הדבר בגמרא הוא לפי שבזמנם נתבטל המנהג לפי שעה, וברבות הימים חזרו ותקנום והחזירו העטרה ליושנה.

מבלי קשר של קיימא לעצם מנהג זה שנהגו להדליק בבית ה' בלילות, היו שהוסיפו והדליקו נרות חנוכה בבית הכנסת אף בבוקרו של יום, והיו הנרות דולקות במשך כל היום כולו. מנהג זה מוזכר רבות בספרי המנהג והשו"ת, מהם שנתפלאו על הסיבה שנהגו כך וכעין מה שכתב הגאון רבי שלמה הכהן מוילנא בשו"ת 'בנין שלמה' (סימן נג): "ומצוה לבקש וליתן טעם לזה", ומהם שנתנו לו טעמים יאים ונאים.

לבל יחסר המזג נביא כאן טעם יפה שכתב הגאון רבי ישכר דוב באב"ד בספרו 'אוצר יד החיים' (לבוב תרצ"ד, אות תתרכ"ג) על פי מה שכתבו הקדמונים שבזמן נס חנוכה היתה המנורה דולקת שמונה ימים רצופים ביום ובלילה לא ישבותו, ולזכר כך תיקנו שבבתי כנסיות ידלקו הנרות מעת לעת כזכר לאותו הנס.

המנהג בוורמייזא והחידוש שבעקבותיו

מנהג זה של הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת אף ביום, נהוג היה גם בעיר ואם בישראל 'וורמייזא' - עיר מגוריו של רבינו ה'חות יאיר'. וכך מתעד זאת כותב דברי הימים ומנהגי העיר וורמייזא הלא הוא רבי יוזפא שמש בספרו 'מנהגים דק"ק וורמייזא' (מכון ירושלים, תשמ"ח. הלכות חנוכה אות ר): "מנהג ההדלקה בבית הכנסת. השמש מכין המנורה ומעמידו על מקומו בצד ימין ההיכל, קודם מנחה בערב חנוכה... כליל שני מסיר הג"צ שיורי נירות ליל ראשון ומשימין למטה, ומניחין כך דולק בצד המנורה למטה ^{אוצר החכמה} ומשים נרות של ליל שני על המנורה..."

רבינו ה'חות יאיר' מעיר על אתר בהגהותיו לדבריו אלו של רבי יוזפא שמש: "אם עדיין נירות דולקין משל אתמול במנחה אינן מכבין אותן".

נראה ברור כי המנהג דמתא וורמייזא היה להדליק נרות ארוכים וגדולים ביותר שבערו במשך היום כולו, ועד אשר לעתים היה נר האתמול עדיין דולק כשבא השמש להדליק את נרות יום המחר.

אותה 'אישה חכמה' שאת דבריה הביא ה'חות יאיר' היתה מן הסתם גם תושבת העיר וורמייזא או סביבתה, ולבטח התוודעה למנהג זה שהנרות דולקות בבית הכנסת במשך כל היום כולו, ופיה פתחה בחכמה על פי יסוד זה וביארה שמחמת כן אסורות הנשים במלאכה במשך כל היום כולו, שהרי נהגו הנשים שהן אינן עושות מלאכה כל זמן שהנרות דולקות והרי בבית הכנסת דולקות הנרות במשך כל היום כולו.

מרת חוה בכרך

לפני שנעסוק בחידושה של ה'אישה חכמה' עלינו לתת את דעתנו לגלות מי היא אשר זכתה לחדש כזאת, ואם כי אין זה מדרך הצניעות לראות כאילו בעלת השמועה עומדת כנגדנו, מכל מקום עלינו לידע את שמה ובית אביה כדי שנוכל לומר דבר בשם אומרו ונביא גאולה לעולם.

אין אני אומר קבלו דעתי בזה, אולם אין לי ספק והאמת יורה דרכו שאומרת חידוש זה היא ולא אחרת מאשר הרבנית הנודעת לתהילה מרת חוה בכרך נכדת המהר"ל מפראג וזקנתו של בעל ה'חות יאיר', אשר על שמה הטוב ולמזכרת נצח לפועלה קרא נכדה את שם ספרו 'חות יאיר' עד היום הזה.

בהקדמה לספרו 'חות יאיר' מעלה המחבר רבינו יאיר חיים בכרך על נס את זכרה והוא מהללה בכל התשבחות, ולא נחה דעתו עד שכתב שעל שמה הוא כינה את חיבורו הגדול בשם 'חות יאיר'. את הפרטים הביוגרפיים וההיסטוריים על אישיותה המיוחדת שאבתי בעיקר מהקדמה אוטנטית ומהימנה זו, והציטטות דלהלן הם קטעים נבחרים שהוצאתי מהקדמה זו, לצד מקורות נוספים שתיעדו את דמותה.

ויהללו בשערים מעשיה

מרת חוה בכרך נולדה בשנת ה"א שמ"ה לאביה הגאון רבי יצחק הכהן ולאמה מרת פייגא בת רבינו המהר"ל מפראג זיע"א. רבי יצחק הכהן נודע בשערים כגאון מופלג וכחתנו של המהר"ל מפראג "שהיה נקרא בשמו בפה כל רבי איצק רבי ליבמש' על שם חמיו הגאון מוה"ר לייב פראג הנזכר, והיה מופלג בצחות לשון אין דוגמתו, והוא

כתב הקדמה לשו"ת מהר"ם דפוס פראג, גם בעל הג"ה 'פענח רזא' והשלים איזה סדרות בספר 'חתן דמים'."

מלבדה נולדו להוריהם שני אחים אדירי ארץ וגדולי עולם אשר נהגו כבוד רב באחותם מרת חוה, "ומעלת שני אחיה הגדולים הרבנים האדירים הגאונים רבני פולין הגאון מוהר"ר חיים כ"ץ אב"ד פוזנא שנסע מרבנות דקהילה קדושה 'ורנקפורט' לשם ושם נפטר, והגאון מוהר"ר נפתלי כ"ץ אב"ד דקהילה קדושה לובלין... ואי אפשר להפליג מחלוקת כבוד והידור שנהגו שני אחים הגאונים הנ"ל באחותם זקנתי הנ"ל".

בשנת ה'ט"ו לחייה נישאה מרת חוה לבעלה הגאון רבי אברהם שמואל בכרך מחבר הספר 'חוט השני' אשר לימים יצא לאור על ידי נכדו בעל ה'חות יאיר'. אלא שימי אושרה לא האריכו זמן רב כיון שלאחר חמש עשרה שנה היא נתאלמנה מבעלה הדגול. זאת היתה נחמתה בעניה, בנה המופלג שמשון, אשר כבוצין דמקטפיה ידיע כך ניכר עליו כי לגדולות נוצר ועתיד הוא להאיר את עיני ישראל.

דחייתה להצעת הנישואין עם השל"ה הקדוש

אם כי צעירה לימים הייתה, לא הסכימה להיענות להצעות נישואין חדשות, זאת כדי לשמור על כבודו של בעלה המנוח אשר זכרו היה יקר וקדוש בעיניה. על הצעה לא שגרתית להינשא לגאון דורם רבינו ישעיה הלוי בעל השל"ה הקדוש, הצעה שנדחתה על ידה, מספר נבדה:

"ושמעתי מפי קדוש אדוני אבי הגאון מוהר"ר שמשון זצ"ל שהגאון החסיד מוהר"ר ישעיה הלוי זצ"ל בעל 'שני לוחות [הברית]' בנוסעו מחוץ לארץ ישראל רצה לקחתה, והיא לא רצתה ואמרה 'עוונותי גרמו שלא זכיתי להזדווג לגוף קדוש כזה'".

ובענין זה ראה להגאון האדר"ת שכתב בקונטרסו 'זכור לדוד' (מערכת 'חכמת נשים'): "ובהקדמת שו"ת ה'חות יאיר' מפליא בתהילת זקנתו הרבנית מ' חוה שהייתה יחידה במינה בדורה... ומה שכתב שם בשם אביו שהשל"ה ז"ל רצה לקחתה והיא לא רצתה ואמרה שעוונותי גרמו לי שלא זכיתי להתדבק לגוף קדוש כזה, גראה מהסיפור שמילת 'ואמרה' צריך לומר 'ואמר' - שהשל"ה ז"ל אמר כן, והוא דבר תמוה מאוד".

ואכן בדפוס הראשון של שו"ת 'חות יאיר' (פפד"מ תנ"ט) כתוב להדיא 'ואמר' - שהשל"ה הקדוש הוא אכן זה שהתאונן על כך. אם כי עדיין יתכן לומר שהיא זו שהתחרטה על סירובה, ואז היא אמרה זאת. אולם בעיקר הדברים ברור שיש צדק עם דברי האדר"ת ש'הוא דבר תמוה מאוד' לומר שהיא סירבה לנכבדות שכאלה.

ומבלי כל קשר להצעת נישואין זו אם הייתה או לא, הרי שעל הערצת השל"ה למשפחה גדולה זו, ניתן ללמוד בין השאר גם מהסכמתו הנלהבת שכתב לרבינו ה'חות יאיר' על ספרו 'מקור חיים' ובה הוא מפליג בשבחיו.

כיון שנותרה מרת חוה גלמודה בירכתי ביתה בלי משען ומשענה, היא שבה אל בית אביה בעיר פראג. וכשזכתה וראתה עולמה בחייה ובנה הגאון רבי שמשון נתקבל לשבת אל כסא אבותיו בעיר וורמייזא, נסעה אף היא יחד עימו ושהתה עמו כשנה.

מדוע סירבו פרנסי העיר וורמייזא למינוי ה'חות יאיר' כרבם

כדרך אגב יצוין כי מסורת הרבנות לא המשיכה מהגאון רבי שמשון אל בנו בעל ה'חות יאיר', זאת למרות בקשתו המפורשת של רבי שמשון כשכיב מרע השוכב על ערש דווי. על פרשה טראגית זו מספר ה'חות יאיר' בלשון מליצית בהקדמתו לספרו 'מקור חיים', וכאבו הגדול ניכר היטב מבין ריסי עיניו:

"והנה בעת עמדו למנין ומונים, ויהי העם נידונים. זה בוחר וזה גועל, זה פותח וזה נועל. וסוף דבר לא עלתה מחשבת אדוני אבי זלה"ה מכח לפועל. והמה יענו ויאמרו: אמת כי גאונינו אדונינו מורינו ורבינו, נשיא אלהים היה בתוכינו, אך לא יעשה כן במקומינו, למנות 'בעל בית' בקהילתנו, לרב מורה צדק עלינו".

נקל לשער כמה טובה איבדו פרנסי קהילת וורמייזא צרי האופק אשר משיקולים קטנוניים סירבו לציית לצוואת רבם ולמנות ככתר לראשם את רבינו ה'חות יאיר' אשר בתיאורו לפרשיה זו מספר עד כמה רצה 'להורות לעם לדרך הישרה, ולשום שם חק ומשפט כבמרה'.

כפי הנראה התעשתו פרנסי קהילת וורמייזא ברבות הימים, לאחר המון התהפוכות שעברו עליהם ככתוב בספרי דברי הימים ואכ"מ, ובסופו של דבר קבלו את רבינו לרב עליהם. זהו ההסבר למסמך ההיסטורי אותו פרסם אלופי הרב יהושע מונדשיין בקובץ 'מוריה' (גליון עח) ובו מתייחסים בני הקהילה לרבינו כרבם. המדובר הוא בהעתקה מפנקס הזכרת נשמות של בית הכנסת רש"י בקהילת וורמייזא:

"יזכור אלוקים נשמת מורינו הרב ורבינו הגאון מוהר"ר שמעון [!] יאיר חיים בכרך זצ"ל בן הגאון מורינו ורבינו הרב מוהר"ר משה שמשון עם נשמת אברהם יצחק ויעקב בעבור שהיה אב"ד ומורה צדק פה ק"ק וורמייזא..."

הרי שהם מזכירים כדבר פשוט את רבינו כמי שהיה רב קהילתם, ומסתבר לומר כהשערה זו שבשנים האחרונות קודם פטירתו של רבינו, נתקבל אצלם לרב ואב"ד.

מאידך גיסא אין אני יכול להבין את קביעתו ההפוכה של ראשון המסכימים על ספרו של רבינו 'חות יאיר' - הרב יוסף שמואל מקראקא רבה של ורנקפורט, אשר כותב בהסכמתו: "הרב המופלא הישיש והזקן זה קנה תורה וגדולה המרומם כמוהר"ר יאיר חיים נר"ו אשר היה ר"מ ואב"ד בילדותו בקהילה קדושה ווירמישא..."

וזו לא שמענו מעולם שרבינו היה בילדותו רב של קהילת וורמייזא, והלא 'אדם נאמן על עצמו יותר ממאה עדים' ורבינו גופו מספר לנו דברים כהוייתן כיצד סירבו לקבלו כרב.

ואת עלית על כולנה

לאחר שישבה מרת חוה בכרך בכבודו של עולם כאם רבה של וורמייזא "נשאה רגלה ליסע לארץ ישראל, ובעוונותינו הרבים לא הספיקה כי מתה בקהילה קדושה 'סופיאה' בארץ תוגרמה. ופלא מכבוד שעשו לה במותה שם, וכן בכל מקום שבאתה לשם כי היה שמה נודע וריחה נודף במדינות למעלתה בצירוף ייחוסה ומעלת שני אחיה הגדולים".

במיוחד יצא שמה של מרת חוה לתהילה כאישה חכמה ולמדנית. מקורות שונים מציינים כי היא רכשה בקיאות מופלגת בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה, עד לספרי השו"ת והפוסקים. מספרים כי הייתה יושבת בין תלמידי אביה בישיבתו שבפראג והייתה מפלפלת עימם בהלכה, וברבות הימים עזרה לבנה רבי שמשון בהתרת שאלות שהגיעו לפתחו ואף נשאה דרשות בבתי הכנסת.

נכדה ה'חות יאיר' מפליג אף הוא בגודל למדנותה: "מצד לימודה שהייתה יחידה במינה בדורה בתורה. ונהירנא שהיה לה מדרש רבה בלי פירוש, ולמדה בו על פי השגתה ושכלה, ובמקומות רבים השיגה על הרב של 'מתנות כהונה' [מפרש המדרש], פירוש הרבות, ופירשה באופן אחר שכל השומע יבחין שהדין עימה. ואיזה דברים מהם כתבתי בכרכים משמה, וכן עשתה בפירוש מחזורים וסליחות, ובפירוש רש"י בחומש ועשרים וארבע, ובתרגומים וספרים החיצונים. וכמה פעמים שנתחבטו בדבר גדולי הדור ובאה היא והושיטה בקנה. והייתה מופלגת בכתב ולשון צח ומצוחצח".

דומני כי לשונות של ארגמן אלו שנאמרו בשבחה על ידי רבינו ה'חות יאיר' יגידון יעידון כמאה עדים על יכולותיה התורניות הנדירות של זקנתו מרת חוה בכרך, אשר כל זה מלבד 'הפלגת חסידותה והתנהגותה' אשר כדברי נכדה 'אי אפשר להעלות על נייר'.

כתבתי בכרכים משמה - היכן?

פיסקא אחת מתוך דבריו של ה'חות יאיר' אינה נהירה כל צרכה. מחד הוא כותב: "ואיזה דברים מהם כתבתי בכרכים משמה" ומאידך בספר שהוציא רבינו, שו"ת 'חות יאיר', אין אנו מוצאים לא דבר ולא חצי דבר מתורתה של מרת חוה בכרך. גם בספר 'חוט השני' (פפא"מ תל"ט) שהוציא רבינו לאור מתורתם של אביו וזקנו, ואשר צירף אליו מעט תשובות משלו, לא מצאנו כזאת. על כורחנו צריכים אנו לומר שכוונת רבינו הייתה לחיבוריו האחרים שנותרו בכתב יד ואשר עדיין לא פורסמו.

בשנת תשמ"ב-ד הוציא 'מכון ירושלים' את פירושו של ה'חות יאיר' על שו"ע או"ח אשר בשמו יקבנו 'מקור חיים'. מתוך פירוש זה העתקנו לעיל את הפיסקא שבה מביא רבינו את החידוש בשם 'אישה חכמה'.

לא יהא בזה מן היומרות אם נקבע בוודאות כמעט מוחלטת שאותה 'אישה חכמה' אשר לא נודעה כאן בשמה היא היא זקנתו מרת חוה בכרך, אשר רבינו ה'חות יאיר' מעיד כי הוא הביא דברים משמה, ולפנינו מתגלה החידוש היחיד - אשר נמצא עד עתה - מחידושי זקנתו אשר רבינו כה הפליג בשבחה.

נולדה מבוכה ושערורייה בספרי הערוך והמסודר

השאלה היחידה שאמורה כעת להישאל היא מדוע סתם רבינו ולא פירש כאן שזוהי זקנתו מרת חוה בכרך, למען נדע מפי מי יצאו הדברים ומה מקור מחצבתם.

כדי לענות על שאלה זו עלינו להתוודע לתהפוכות הביבליוגרפיות שעברו על ספר 'מקור חיים' אשר 'כמה הרפתקי עדו עליה' ואת הסיבות שבין השאר גם הביאו לכך שספר נכבד זה לא נדפס עד לימינו. גם כאן אנו חוזרים להקדמתו של רבינו לספרו 'חות יאיר' העמוסה ורוויה בפרטים מרתקים אודות רבינו ספריו ומשפחתו, וייחודה בכך

שהיא נכתבה בעט סופר מהיר של רבינו בעצמו, ובאמינותה היא מקור לא אכזב למידע עשיר ומגוון.

לאחר שרבינו חיבר את ספרו 'מקור חיים', ואף ערכו והכינו לעלות על מזבח הדפוס כשהוא מעוטר בהסכמותיהם הנלהבות של גדולי רבני דורו, החליט רבינו לעכב את הדפסת הספר עד שיכבד את הוריו וזקניו בהדפסת חידושיהם.

נתארכה לה השעה שנתעסק רבינו בכבוד אבותיו, ובינתיים הופיע בדיהרנפורט בשנת תנ"ב הספר 'מגיני ארץ' - שולחן ערוך לחלק אורח חיים עם פירושיהם של ה'מגן אברהם' וה'טורי זהב'. ראה רבינו כי חלק הארי שבספרו כבר כיוונו להם מגיני הארץ, ומאידך גיסא יש בדבריהם חידושי הלכות שדעתו אינה נוחה מהם ויש שברצונו להוסיף עליהם כדרכה של תורה. אי לכך נמנה וגמר רבינו שאי אפשר להדפיס את ספרו מבלי שהוא יעבור עריכה שנייה ועדכנית, וכלשונו:

"סוף דבר על ידי שני חיבורים הנ"ל נולדה מבוכה ושערורייה בספרי הערוך והמסודר, ונתגולל עלי יגיעה רבה וטורח גדול ועול כבד לעשות מחדש מהדורי בתרא בחסר יתר וחליף, מה שלא היה בכוחי לסיבות רבות המטריות, הן בעיונים שונים ומילי דשמיא, הן בצרכי רבים במילי דמתא. אף קוצר יד השגתי בכסף ובמזומן אפילו רק לתשלומי שכר האומן ועמדתי משמים ורועד, ואפן כה וכה ואראה כי אין עוזר וסועד, ואמר לי לבי אל תדחוק השעה כי עוד חזון למועד, ומאז נשאר הספר הנזכר במערכתו ככלי שלא נגמרה מלאכתו".

בינתיים נתן רבינו את כתב היד לסופר, בחור מהעיר מנהיים, שיעתיקו ויסדרו. נטרפה השעה ואותו בחור היה מוכרח לנסוע מעירו של רבינו, והוא לא הספיק להעתיק יותר ממאה ותשעים דפים.

רבינו שמספר על כך בכתי"ק שבתחילת ספר 'מקור חיים' אשר ממנו הועתק הספר המצוי בידינו כיום, המשיך את העתקת הספר במתכונת חדשה ומקוצרת:

"וק"צ דפין מן הכרך הזה הם העתקות מספרי הנ"ל עד סימן קנ"ד. והיה המעתיק בחור ממנהיים, ומפני שנסע משם לא הספיק להעתיק יותר.

ואחר ק"צ דפין העתקתי ראשי פרקים וקיצור מופלג מדינים וחידושים שבספרי הנ"ל, רק ריש מילין אמרתי לי לזכרון, ואחר כך כתבתי כמה קונטרסין השגות וחידושים על שני ספרים 'מגן דוד' ו'מגן אברהם' אחר שבאו לידי... ואשר ימלא ידו לבררו ולעשות מהדורא בתרא, ולהסיר ממנו מה שזכרו מחברים שלפניו ולהדפיסו, אשריו, בזה פעולתו אתו בריוח הדפוס, ובבא שכרו אתו נצח".

נמצאנו למדים כי פיסקא זו שהעתקנו לעיל מדברי ה'חות יאיר' אינה חלק מספרו הגדול 'מקור חיים' שכן בכתב היד המצוי כיום נקטע הספר בסימן קנד, ומכאן ואילך אין זה אלא "ראשי פרקים וקיצור מופלג מדינים וחידושים שבספרי הנ"ל".

פשוט איפוא שבסטנוגרמה שנכתבה ב'קיצור מופלג' לא ראה רבינו צורך להאריך ולפרט מי היא אותה אישה חכמה, שכן אם כל כתיבה זו לא באה אלא לצורך זיכרון ראשי הפרקים די כמובן ב'שם קוד' זה שבה היה מכנה רבינו את זקנתו.

תורה מחזרת על אכסניה שלה

למרבה הפלא עלה בידי למצוא שנכדה של אותה 'אישה חכמה' מרת חוה בכרך הלא הוא הגאון רבי גרשון ליטש סגל רוזנבוים אב"ד טאליא, כיון מדעתו הרחבה למעין חידושה של זקנתו, ונמצאת תורה זו ירושה לו מאבותיו. מובן שנכדה לא היה מודע לחידושה של זקנתו שהובא בספר 'מקור חיים' של זקנו, כיון שספר זה היה גנוז בכתבי ידות ^{המחבר} שכפי הנראה לא באו לידו.

התשובה האחרונה שבספר תשובותיו 'משיב דברים' (מונקאטש תרס"ב, ח"ב סימן רלב) מופנית לאחי המחבר 'אהובי אחי ידידי נפש הרב הגאון אוצר בלום עמוד הימיני פטיש החזק כקש"ת מו"ה שמואל נ"י אב"ד ק"ק יערגען יע"א', והנידון במכתב זה הוא בשאלת הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת:

"כעת הנני בא בדבר אחד, שזה שלושים שנה כשבאתי הנה קהילה קדושה טאלליא יע"א ראיתי שפה לא נהגו כמו בקהילה קדושה פרשבורג להדליק הנרות של חנוכה בבית הכנסת בתפילת שחרית. וכתבתי אז לגאון אבינו זצלה"ה בדבר הזה וכתב לי שלא מצא רמז על זה מה שנהגו בפרשבורג להדליק בבית הכנסת הנרות חנוכה בתפילת השחר.

וכעת נפל בדעתי שיש לדבר שורש - עיין בשו"ע (או"ח סימן תרע) שכתב המחבר: 'ונוהגות הנשים שלא לעשות מלאכה בעוד שהנרות דולקות' וכתב ה'מגן אברהם' בשם 'מעגלי צדק': 'כל זמן שהנרות של בית הכנסת דולקות הוא עד חצות' עכ"ל. על כן לדעתי הדליקו גם בתפילת השחר בבית הכנסת ובזה קבלו על עצמם שלא לעשות מלאכה גם ביום, וכבר כתב ה'מגן אברהם': 'ובמקום שנהגו איסור מלאכה כל היום אין להקל להם' עיין שם. על כן לדעתי משום הכי הדליקו בבית הכנסת גם בשחרית לקבל על עצמם איסור מלאכה גם ביום. כן נראה לי בטעם הדבר, ואם יש אתך דבר בזה הודיעני נא."

הוי אומר כי בעל 'משיב דברים' ומרת חוה בכרך, זה בא מימין וזה בא משמאל, ושניהם נזדמנו לפונדק אחד. כי אם מרת חוה בכרך הסבירה את הטעם שאין הנשים עושות מלאכה בכך שהנרות דולקות בבית הכנסת כל היום, הרי שה'משיב דברים' הסביר את הטעם שהנרות דולקות בבית הכנסת כל היום בכך שרצו שהנשים לא יעשו מלאכה כל היום, ונמצאים דברי שניהם עולים בקנה אחד.

ההשגחה הפרטית זימנה לכך שבאותו עמוד שבו נדפס חידוש זה של ה'משיב דברים' מגולל בנו של הרב המחבר את יחוסו אל ה'חות יאיר' ומשם אל זקנתו מרת חוה בכרך:

"מאזעס חיים בן לאדוני אבי מ"ו הרב הגאון הצדיק מו"ה גרשון ז"ל הכ"מ, בן הגאון הגדול מו"ה משה ליב ליטש סגל ראזענבוים ז"ל בן הרב הגדול מו"ה יהודה ז"ל בן הרב הגדול מו"ה פייטל ז"ל חתן הרב הגאון מו"ה לייב ווירמייזא ז"ל אב"ד דק"ק אוטיץ וברוינער קרייז, ושם אשתו שרל ע"ה. בני אדם הבאים משתי רמות הצופות זו לזו, ה"ה הגאון מו"ה שמשון ווערטהיימער מווינען ז"ל והגאון המפורסם מו"ה יאיר חיים בכרך ז"ל אב"ד דק"ק ווירמייזא בעל שו"ת חות יאיר בן הגאון מו"ה שמשון דק"ק הנ"ל ושם אשתו חוה ע"ה בת הגאון מו"ה יצחק הכהן ז"ל מפראג, חתן הגאון מהר"ל."

אתה הראת לדעת כי לא זו בלבד שבעל 'משיב דברים' היה נכדה של מרת חוה בכרך אלא שגם היה 'בר מזליה' להאי מילתא בטעמא לקשר את מנהג הנשים לשבות ממלאכה כל ימי החנוכה עם המנהג להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת כל היום.

^{לוצר החכמה}

ניתי ספר ונחזי

ספרייתו של בעל ה'משיב דברים', כפי הנראה לא החזיקה על מדפיה את המחזור העתיק 'מעגלי צדק' המכיל את התפילות לכל השנה לצד הלכות קצרות ופסקי דינים, שכן אם ספר זה היה מצוי בידו היה בוודאי נוכח כי יסודו בחידוש הנזכר נפל בבירא ואין לו לכאורה על מה לסמוך.

על דברי מרן ה'שולחן ערוך' (או"ח ריש סימן תרע): "ונוהגות הנשים שלא לעשות מלאכה בעוד שהנרות דולקות" כותב ה'מגן אברהם' בזה הלשון: "בעוד שהנרות - כ' במ"צ פי' כל זמן שנרות של בה"כ דולקות והוא עד כחצות עכ"ל ובמקום שנהגו איסור כל היום אין להקל משום דברים המותרים וכו'".

מ"צ זהו ראשי תיבות של המחזור הנזכר 'מעגלי צדק' ועל בסיס דבריו שהועתקו ב'מגן אברהם' חידש ה'משיב דברים' שמנהג זה של הדלקת נרות בית הכנסת עד חצות היום נתקן במיוחד כדי שהנשים לא ימנעו ממלאכה רק בלילי חנוכה אלא גם במשך היום.

בידי מחזור 'מעגלי צדק' שנדפס בסביוניטה - קרימונה בשנת שכ"א, וכל המעיין בלשונו יווכח מיד כי טעות חמורה בהבנת כוונת ה'מעגלי צדק' נשתרבה לו לה'משיב דברים', שכן זהו לשונו בהלכות חנוכה (דף יח א בדפי הספר):

"נהגו להדליק נרות של חנוכה בבית הכנסת, מאחר שאין אנחנו יכולים להדליק ברשות הרבים, לכל הפחות אנו מדליקין תוך בית הכנסת לפרסום, והם גם כן לזכר הנס שנעשה בבית המקדש, והבית הכנסת הוא מקדש מעט..."

ימי חנוכה מותרים הם בעשיית מלאכה ונוהגות הנשים שלא לעשות מלאכה בעוד שישערו שנרות של בית הכנסת דולקות והוא עד כחצות לילה, ואין להקל להם; ואפילו במקומות שנהגו איסור כל היום אין להקל להם".

מפורש יוצא ממקורו הטהור של ה'מעגלי צדק' שאין הוא מזכיר כלל מנהג שכזה להדליק נרות חנוכה בימים, וכל הדלקת הנרות בבית הכנסת היא דווקא בלילות כתחליף לפרסום הנס שנחסר עם ההדלקה בתוך הבית. נרות אלו שמדליקים בבית הכנסת דולקות "עד חצות הלילה" ועד זמן זה הוא שאין הנשים עושות מלאכה.

מעולם לא עלתה על דעתו של ה'מעגלי צדק' לומר שאין הנשים עושות מלאכה כל זמן שנרות בית הכנסת דולקות עד חצות היום, כיון שמעצם אי הזכרתו מנהג זה נראה שהוא כלל לא הכירו. נמצא שה'משיב דברים' ששפך סוללה ובנה דיק על יסודות ה'מעגלי צדק' המובאים ב'מגן אברהם', בטעות יסודם.

טענה נצחת זו על דברי ה'משיב דברים' כבר זכה בה הגאון הנפלא רבי יצחק וייס רבה של ווערבוי בספרו שו"ת 'שיח יצחק' (סימן שמא):

"וחדוש גדול עליו דעיינתי במעגלי צדק בפנים וכך לשונו: ימי חנוכה מותרין הן בעשיית מלאכה, ונוהגות הנשים שלא לעשות מלאכה בעוד שישערו שנרות של בית הכנסת דולקות, והוא עד כחצות לילה ואין להקל להם, ואפילו במקומות

שנהגו איסור כל היום אין להקל להן, עכ"ל. הרי דכתב 'עד חצות לילה' וממילא אין מקור מזה להדלקת הנרות ביום.

ולולא דמסתפינא הוה אמינא

בספר הנעלה 'פרדס אליעזר' (נ"י תשס"ד, חנוכה א, עמוד שלג בהערה) תפס כעין תפיסה זו את מה שכתב בשו"ת 'מלמד להועיל' (הופמן, ח"א או"ח סימן קכא) אשר אף הוא ניסה לטעון שהכוונה היא עד חצות היום:

"והנה לענין השאלה אימתי ועד כמה דולק בבית הכנסת... ולפי מה שכתב המג"א (סימן תרע סק"ב - לפי פירוש הפמ"ג וכן הבינו היעב"ץ בסידורו) היו הנרות דולקין עד חצות הלילה... ולולא דמסתפינא הוה אמינא דגם במגן אברהם הכי פירשו 'עד חצות' היינו 'חצות היום', ובמקום המ"צ (היינו מ'עגל צ'דק) שהביא היו מכבין הנרות בערב אחר מעריב ומדליקין אותן בבוקר והיו דולקין עד כלותם, וזה היה כחצות היום ודלא כהפמ"ג".

ולאמור לעיל צדק ה'מלמד להועיל' בחששותיו והוה ליה למסתפי בטרם אומרו את פירוש זה, שכן האמת יורה דרכו בתוך דברי ה'מעגלי צדק' גופו שכוונתו היא 'עד חצות הלילה' ותו לא.

האם יתכן שחכמים יחפשו לבטל נשים ממלאכה

ארשה לעצמי להעיר גם בעיקר סברתו של ה'משיב דברים' שהדלקת הנרות ביום נתקנה כדי לבטל את הנשים ממלאכה בשעות היום, וזהו דבר פלא הרחוק מן הסברא וקשה לאומרו, שהרי כבר הבאנו את דברי ה'כלבו' השולל בחריפות את מנהג הנשים המתבטלות מן המלאכה כל ימי החנוכה בטענתו הצודקת שבטלה זו סכנתה מרובה שיכולה היא להביא לידי זימה ושעמום, ואין הצר שווה בנזק המלך.

ובשלמא אם קיימות סיבות אחרות שמחמתם צריכות הנשים להתבטל ממלאכה בימי החנוכה, יש מקום להבין את מנהגם שלא חששו לתקלה שתצא מכוונתן הטובה ובבחינת 'שלוחי מצוה אינם ניזוקים', אולם לא יעלה על הדעת שחכמים יחפשו סיבה שמחמתה יתבטלו הנשים ממלאכה.

נמצא שהתייגח מה שחדשה מרת חוה בכרך שהביטול ממלאכה כל ימי החנוכה הוא משום הנרות הדולקות בבית הכנסת כל היום כולו (מפני הטעמים שבספרי האחרונים, וכגון מה שהבאנו מספר 'אוצר יד החיים' שהוא זכר לנס בית המקדש) הוא דבר שעדיין ניתן לשומעו, אולם פליאה דעת ממני אם ניתן לומר כדברי ה'משיב דברים' שכל תקנת הדלקת הנרות נעשתה כדי לבטל הנשים ממלאכה, שכן מהיכי תיתי להביא לעולם סיבה שבעטיה יתבטלו הנשים ממלאכה.

וכמדומה שבכגון דא יפה כוחה של מרת חוה בכרך יותר מכח הבן - בעל ה'משיב דברים', וסבתא בביתא סימא בביתא. והבוחר יבחר בדבר זה שהוא מילתא דתליא בסברא.